

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
1. TÜRKİYE KONGRESİ BİLDİRİLERİ
I. CİLT

Yayına Hazırlayanlar

Dr. Şenol KANTARCI - Dr. Kamer KASIM
Dr. İbrahim KAYA - Dr. Sedat LAÇINER

ASAM - EREN

AVRASYA STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ YAYINLARI No. 3

Ankara, 2003

Kütüphane Kart Katalog Bilgisi

080.089 919 92
E653
2003

Türkiye Kongresi Bildirileri (I : 2003 : Ankara)

Ermeni Araştırmaları : I.Türkiye Kongresi Bildirileri / Yay. Haz: Şenol Kantarcı...ve diğerleri.- [Ankara]: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2003.

1.c. xxiv. 660 s.;24cm.- (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları;3)

ISBN 975-6769-89-0

1.Siyasi Tarih-Ermeni Sorunu-Bildiriler 2.Ermeni Tarihi-Bildiriler 3.Ermeni Sorunu-Türk Belgeleri-Bildiriler 4.Ermeni Sorunu-Yabancı Kaynaklar-Bildiriler I.Kantarcı, Şenol II.Kasım, Kamer III.Kaya, İbrahim IV.Laçiner,Sedat V.e.a

ISBN 975-6769-88-2 (Tk. No.)
975-6769-89-0 (1. Cilt)

İsteme Adresi

Konrad Adenauer Caddesi No. 61
06550 Yıldız - Çankaya / ANKARA
Tel : 0.312. 491 60 70 (Pbx)
Belgegeçer : 0.312. 491 60 99

E-posta: asam@avsam.org • info@eren.org
Web Sitesi: <http://www.avsam.org> • <http://www.eraren.org>

Kapak Resmi

Amasya'da Ermenilerden müsadere olunan silâhlar.

1. Baskı Mayıs 2003 - 1.500 Adet

Kapak Tasarım ve Grafik Düzenleme
ASAM

Baskı
Mat-Fen Yayıncılık
Aydan Web
0.312. 232 37 67

**FRANSIZ ARŞİV VESİKALARINA GÖRE ERZURUM-VAN-SİVAS
VİLAYETLERİNDE ERMENİ NÜFUSU**
Prof. Dr. Bayram KODAMAN*

GİRİŞ

Bilindiği üzere, bir toplum için devlet kurmanın en önemli unsurlarından biri topraksa hiç şüphesiz ikincisi de nüfustur. Özellikle, değişik etnik ve millî gruplarca müştereken oturlan coğrafya parçasında, her hangi bir etnik veya millî grubun devlet kurmaya ve vatan elde etmeye kalkışmasında nüfus miktarı, nüfus oranı, nüfus kesafeti ve nüfus dağılımı gibi faktörler ön plana çıkmaktadır. Zira, nüfus, aynı zamanda potansiyel ve hazır güç unsurlarından biri ve en önemlisi olan "beşeri güçtür". Bu beşeri güç içerisinde sosyal, ekonomik, politik, kültürel ve nihayet askerî güçler mevcuttur. Devlet ve vatan güçle kurulduğuna göre, nüfus veya beşerî gücün daima göz önünde tutulması gerekmektedir.

Bu çerçevede Osmanlı Devleti ile Ermeniler arasındaki dengeye baktığımızda, görülen durum şudur: Osmanlı Devleti, bütün zaaflarına rağmen XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında hala imparatorluk olarak, siyasî, beşerî, askerî, coğrafi bir güçtür. Bu güç, Ermenilerin gücüyle mukayese edilemeyecek kadar büyüktür ve baskındır. Ermenilerin ise, Büyük devletlerin Düvel-i Muazzama; (İngiltere, Fransa, Rusya) desteğinden başka ciddi hazır veya potansiyel bir gücü yoktu. Buna rağmen, Ermeniler Doğu Anadolu'da bulunan altı vilayette (Vilayat-ı Sitte: Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas) devlet ve vatan kuracak kadar nüfus potansiyeline sahip olduklarını iddia etmişler ve bu iddiaya dayanarak tebaası oldukları meşru Osmanlı gücüne karşı isyana kalkışmışlardır.

Ermeniler, devlet kurma iddiasıyla yola çıktıklarında karşılarında iki güç bulmuşlardır. Birincisi Osmanlı İmparatorluğunun ve Devletinin siyasî ve askerî gücü; ikincisi de altı vilayette oturan Müslüman halkın beşerî gücüdür. Ermeniler, Osmanlı'nın resmî devlet gücünü özellikle askerî gücünü, devletin o zaman içinde bulunduğu çöküş süreci yüzünden, Büyük devletlerin desteğine ve müdahalesine de güvenerek, fazla hesaba katmamıştır. Ayrıca, Doğu Anadolu'daki Müslüman nüfusun beşerî gücünü de ciddiye almamıştır. Zira, Ermeniler yine Büyük devletlerin müdahalesine güvenerek, Doğu Anadolu'da Osmanlı Devletini bir "oldu-bitti" karşısında bırakmayı tasarlıyordu. Bu oldu-bitti şöyle yaratılacaktı: çeşitli vasıtalarla, özellikle şiddet, baskı, terör unsurlarıyla Müslüman halkın bir kısmı katledilecek, bir kısmı ise, evleri, köyleri mahsulleri yakılıp-yıkılıp, talan edilmek suretiyle göçe zorlanarak Doğu Anadolu, Müslüman nüfustan arındırılacak ve böylece Ermeni nüfusu baskın

* Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı

hale getirildikten sonra bölgede muhtar veya müstakil bir Ermeni devletinin kuruluşu ilan edilecekti. Bu sonuca varıldığında da Büyük devletler araya girerek, Osmanlı Devletine, bu oldu-bittiyi kabul ettireceklerdi. Fakat, Doğu Anadolu'nun nüfusu üzerinde yapılan bu planı Ermeniler gerçekleştiremedi. Bu sonuca rağmen, Ermeni meselesi kapanmadı, aksine daha çetrefilli hale gelerek devam etti.

Bilindiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu farklı, çeşitli din, mezhep ve milliyetlerden oluşmakta idi. Bu farklılıklar, Osmanlı yöneticilerinin, hatta tebaasının nazarında amaç-birliğine mani değildi. Bu düşünceyle, Osmanlı yönetimi hiçbir zaman bu farklılıkları kaldırmaya çalışmadı, hatta her cemaate belirli sınırlar içinde bir nevi muhtariyet hakkı tanıdı. Çünkü Osmanlı'nın yönetim anlayışı; yönetilmeyeni-yönetme, uzlaşmazı-uzlaştırma' etnik-dinî uyumsuzlukları-uyumlu hale getirme, yani farklı cemaatleri barış içinde bir arada yaşatma ilkesine dayanıyordu.

Bu anlayış veya sistem, Osmanlı güçlü iken problem yaratmıyordu. XIX. yüzyılda millet kavramının doğması, milliyetçilik akımlarının ortaya çıkması ve buna paralel olarak Osmanlı'nın zayıflaması ve 1839 Tanzimat'ıyla adem-i merkezîyetçiliğe geçilmesiyle, bir arada barış içinde yaşama ve yaşatma anlayışı çöktü. 1821 Yunan isyanı ve 1829'da Yunanistan'ın istiklâline kavuşmasıyla bu çöküş başlatılmış oldu. Bu tarihten sonra Osmanlı'nın Hıristiyan unsurlara, onların da Osmanlıya bakışları değişti. Böylece, yavaş yavaş farklı unsurlarda amaç birliğinin yerini amaç ayrılığı almaya başladı.

İşte, Osmanlı İmparatorluğunda, devletin amacından, farklı bir amaca yönelen milletlerden biri de Ermeniler olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Ermenilerin millî farklılığı ve dinî farklılığı ayrı amaca yönelik değildi. 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları sonunda Ermeniler, dinî ve millî farklılıklarını ayrı amaca yönelttiler. Böylece Ermenilerle-Osmanlı Devleti hatta Müslüman halk arasına amaç ayrılığı girdi. Osmanlı Devletinin "amacı" imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumak, Ermenilerin "amacı" ise, Doğu Anadolu'yu imparatorluktan koparmak idi. Bölgedeki Müslümanların amacı devlete bağlı kalmak, Ermenilerininki ise, ayrılmaktı. Zıt amaçları benimseyen iki tarafın zamanla düşman cephelere ayrılması kaçınılmazdı. Bunun sonucu Ermeniler, tebaası ve üyesi oldukları meşru Osmanlı Devletine ve yan yana, iç içe oturdukları Müslüman Türk halkına zarar verecek bir amaca, bilerek hizmet etmeye kalktılar. Bunun adı kanunlar nazarında hıyanettir. Bu hıyaneti yapan da hain durumuna düşer. Ermeniler, Osmanlı Devletinin ve toplumunun nazarında "hainlik" durumuna düşmüş bir cemaat haline geldiler. Osmanlı'nın zararına olacak bir amaç için Avrupa ile işbirliğine kalkışmaları da ayrı bir suç ve hainlik örneğidir. Ermeniler bu suçları işlediler, fakat nüfuslarının azlığı yüzünden amaçlarına ulaşamadıkları gibi, kendilerini de zarara uğrattılar.

ERMENİ NÜFUSU

Ermeni meselesi ele alınırken her şeyden önce iki yanlışlığı düzeltmek gerekmektedir. Bu yanlışlar şudur; sanki bütün Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşadıkları ve

¹ Kemal Karpat, *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Ankara 2001, (çeviren Recep Boztemur), s.61.

Osmanlı tebaası oldukları şeklindeki genel kanaattir. İkinci yanığı ise; Osmanlı tebaası olan bütün Ermenilerin sanki sadece Doğu Anadolu'da özellikle altı vilayette (Erzurum-Sivas-Van-Bitlik-Elazığ-Diyarbakır) buldukları ve çoğunluğa sahip oldukları kanaatidir. Hakikaten, gerçeği bilen çok küçük bir entellektüeller veya ilim adamları grubunun dışında, maalesef dünya kamuoyunun nazarındaki imaj budur. Demek ki, ya biz (Türkler) meseleyi iyi anlatamamışız ya da dünya kamuoyu ön yargı ile meseleye inandığı gibi bakmıştır ve hâlâ bakmaktadır.

Bilindiği üzere Ermeniler, sadece Osmanlı İmparatorluğunda değil, aynı zamanda Rus İmparatorluğu ve İran devleti sınırları içinde de oturmakta idiler. Bu bakımdan Ermenileri; Osmanlı Ermenileri, Rusya Ermenileri ve İran Ermenileri olarak görmek ve ele almak lazımdır. Mesela 1844 yılında Rusya'ya bağlı Gürcistan'da 105.507, Erivan vilayetinde 113.227, Karabağ'da 62.287, Şirvan'da ise 12.847 Ermeni olduğu bilinmektedir.² Üstelik Rusya ve İran'daki Ermenilerin durumunun Osmanlı Ermenilerinininkinden daha iyi olduğunu söylemek mümkün değildir.

Öte yandan Osmanlı Ermenilerinin hepsi de Doğu Anadolu'nun altı vilayetinde oturmuyordu. Çoğunluğu Doğu Anadolu'da olmakla beraber, önemli bir kısmı da İstanbul, Edirne, Adana, Ankara, Halep, İzmir, Bursa, Kayseri, Samsun, Trabzon, İzmit, Maraş, Urfa gibi vilayetlerde dağınık halde yaşıyordu. Doğu Anadolu'da ise, sadece Ermeniler değil, onlardan nüfusça daha kalabalık Müslümanlar da yaşıyordu.

Diğer önemli bir husus da, Ermenilerin kendi aralarında dinen ve siyaseten bir birliğe sahip olmamalarıdır. Dinen, Gregorien Ermeniler, Katolik Ermeniler, Protestan Ermeniler olarak birbirine muhalif gruplara bölünmüşlerdi. Siyaseten de Katolikler Fransa'ya ve Vatikan'a, Protestanlar özellikle İngiltere ve ABD'ye; Ortodoks Ermeniler de Rusya'ya bağlı idiler. Gregorien Ermeniler de duruma göre hareket ederek Rusya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerle işbirliği yapmaktaydılar. Mesela 1829 Edirne Antlaşmasıyla, Ecmiyazin Rusya'ya ilhak edilince, Çar, bütün Ermenilerin hamisi olmaya kalkmış, toprak ve imtiyazlar vaat ederek Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve İran'daki Ermenileri Güney Kafkasya'ya çekmeye çalışmıştır. Nitekim, 1838'de İran'dan 40.000, Türkiye'den 70.000 Gregorien Ermeni Rusya'ya geçmiştir.³

Görüldüğü üzere Ermeniler, farklı mezhepler, farklı devletler ve farklı coğrafyalarla bölünmüş durumda idiler. Bu durum Ermenileri, bazen mezheplerine, bazen dış devletlerin politikalarına, bazen de buldukları coğrafyaya göre hareket etmeye sevk etmiştir. Bu itibarla Ermeniler, belirgin bir politikaya sahip olmamış ve daima değişik amaçların "aracı" olmuşlardır.

² Archives du Ministère des Affaires étrangères (à Paris) Turquie, Correspondance consulaire et commerciale, 1813-1853, Tome 1, page 81-91, (Erzurum Fransız Konsolosluk raporu, Ekim 1844)

³ Aynı vesika, cilt 3, s.83.

a- Fransız Vesikalarına Göre Erzurum ve Van Vilayetlerinin Nüfusu

Erzurum'daki Fransız Konsolos yardımcısı T. Gilbert 20 Ocak 1872'de kendi Dışişleri Bakanına yazdığı raporda, Erzurum vilayetinde 50.000 Katolik Ermeni'nin (Vatikan'a bağlı), 200.000 de Gregorien Ermeni'nin bulunduğunu yazmıştır.⁴ Bu raporda Müslüman nüfus ise, 1.000.000 olarak gösterilmiştir. Ayrıca, Nesturilerin 90.000, Katolik Nesturilerin 35.000, İsa'nın tek vasfını kabul eden Monofistler'in de 60.000 olduğu belirtilmiştir.

Bu makalemizde, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önceki nüfus rakamları üzerinde durmayı tercih ettik. Zira, bu tarihten önce Ermeni Meselesi'nin henüz gündemde olmaması sebebiyle, verilen rakamların objektif olma ihtimali daha kuvvetlidir. Karşılaştırma yapmak için, yine 1288 (1872) tarihli Erzurum Vilayet Salnamesindeki nüfus istatistiklerini vermeyi uygun bulduk.

Ermenilerin en çok hak iddia ettikleri ve merkez üssü olarak gördükleri Erzurum ve Van vilayetleri idi. O tarihte Erzurum vilayeti, Erzurum sancağı, Erzincan sancağı, Çıldır sancağı, Kars sancağı, Bayazıt sancağından; Van vilayeti ise, Van sancağı ve Muş sancağından müteşekkildi. Yine Erzurum Fransız Konsolos yardımcısının 16 Nisan 1877'de verdiği rakamlara göre iki vilayetin nüfus dağılımı aşağıdaki tablodaki gibidir.⁵ Ancak vesikada verilen rakamların toplamında Hıristiyanlar aleyhine bir toplama hatası yapıldığından, biz hem vesikadaki nüfus miktarını hem de bizim yeni yaptığımız hesaba göre çıkan miktarı vermeyi uygun bulduk.

Erzurum vilayetinin toplam nüfusu	596.212
Van vilayetinin toplam nüfusu	676.162
Her iki vilayetin toplam nüfusu	1.272.374

Konsolosun verdiği rakamlara göre

Hıristiyan nüfus	320.770
Müslüman nüfus	949.388
Yezîdiler	2.216

Vesikadaki rakamlar yeniden toplandığında ise

Hıristiyan nüfus	420.382
Müslüman nüfus	848.804
Yezîdiler	2.216

Konsolosun verdiği rakamlara göre, toplam nüfus içerisinde Hıristiyanların oranı %25; Müslümanların oranı ise %75'tir. Konsolosun verdiği rakamlar yeniden toplandığında ise, nüfusun %33.6'sı Hıristiyan, %66.7'si Müslüman ve %0.17'si de Yezididir. Ancak Hıristiyan

⁴ Fransız Dışişleri Arşivi, aynı vesika, cilt 2, s.331.

⁵ Aynı vesika, ss.035-038.

nüfus kendi içinde Ermeni, Rum, Nesturi cemaatlerine ayrılmaktadır. Buna göre cemaatlerin nüfusları ve genel nüfusa oranları şu şekildedir.

Cemaatler	Nüfusu	Oranı
Ermeniler	326.468	% 25.6
Nesturiler	91.028	% 7.1
Rumlar	2.886	% 0.2
Müslümanlar	848.804	% 66.7
Yezidiler	2.216	% 0.17

Tabloda görüldüğü üzere, Fransız vesikalarına göre Van ve Erzurum vilayetlerinde toplam Ermeni nüfusu 326.468, genel nüfusa oranı ise % 25.6'dır.

b- 1288 (1272) Erzurum Vilayet Salnamesine Erzurum Vilayetinin Nüfus Dağılımı

Osmanlı Devleti 1288'de yaptırdığı nüfus sayımında sadece vergi mükellefi olan erkek nüfusu nazarı itibara almıştır. Bu bakımdan verilen rakamlara kadın ve çocuk, nüfusunu da ilave etmek gerekmektedir. Bu salnameye göre Müslüman ve Hıristiyan erkek nüfusu aşağıdaki gibidir:

Erzurum Vilayeti Nüfusu⁶

Sancaklar	Müslüman Erkek Nüfusu	Hıristiyan Erkek Nüfusu
Erzurum Sancağı	86.904	29.687
Van Sancağı	41.722	39.898
Kars Sancağı	19.070	2.474
Bayazıt Sancağı	23.225	5.505
Çıldır Sancağı	43.064	1.875
Muş Sancağı	47.765	29.104
Erzincan Sancağı	52.251	11.866
Toplam	226.101	120.329

Bu rakamlara göre bütün Hıristiyanların oranı %43.7, Müslümanların ise %65.3'tür. Hıristiyan nüfustan Nesturiler ve Rumlar düşüldüğünde Ermenilerin nüfusu %25'e kadar indiği görülür. Bu itibarla 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından önce Fransız ve Osmanlı kaynakları Ermeni nüfusuyla ilgili olarak aynı oranları vermektedir.

⁶ 1288 Erzurum Vilayet Salnamesi, ss.143-146.

c-1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonraki Nüfus Dağılımını Gösteren Bazı Örnekler

Kemal H. Karpat ise, Osmanlı Salnamelerine dayanarak 1881-1882-1893 yıllarındaki sayıma göre altı vilayette Müslüman ve Ermeni nüfusları hakkında şu rakamları vermektedir.⁷

Vilayet Adı	Müslümanlar	Ermeniler
Erzurum	445.438	107.868
Bitlis	167.654	106.306
Diyarbakır	289.691	56.616
Van	59.412	60.448
Sivas	766.558	116.545
Harput (Elazığ)	240.188	73.088
Toplam	1.968.941	520.871

Ermenilerin talep ettikleri altı vilayetin toplam nüfusu 2.489.812 olup, Ermenilerin oranı %20.9, Müslümanların oranı ise %79.1'dir. Sadece Erzurum, Bitlis, Van vilayetlerini ele alırsak, bu bölgede Müslümanların nüfusu 672.504, oranı %71; Ermenilerin nüfusu ise 274.622, oranı %28'dir. Bölgedeki genel nüfusta azalma, Çıldır ve Kars sancaklarının 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Rusya'ya verilmesinden kaynaklanmıştır.

Altı vilayette meydana gelen Ermeni olayları üzerine incelemelerde bulunmak üzere, Anadolu Müfettişi Umumisi olarak 1895 yılında görevlendirilen Ahmet Şakir Paşa'ya, 1896 yılında Van Nüfus Müdürlüğü'nce verilen nüfus cetveline göre vilayetin nüfus dağılımı şu şekilde idi.⁸

Van Vilayeti Nüfus Dağılımı (1896=17 Eylül 1312)

Sancaklar	Müslümanlar	Ermeniler	Nesturiler	Yahudiler	Toplam
Van Sancağı	83.253	64.178	1.147	-	148.578
Hakkari Sancağı	64.370	6.738	8.503	1423	81.034
Toplam	147.623	70.916	9.650	1423	229.612
Yüzde Oranı	% 64.2	% 30.8	% 4.2	% 0.6	

Van vilayetinde de Ermeniler kalabalık olmasına rağmen, nüfus oranları % 30.8'i geçmemektedir. Van vilayeti nüfusunda da önemli bir azalma göze çarpmaktadır. Bunun sebebi ise, olaylar yüzünden nüfusun bir kısmı başka bölgelere, özellikle Ermeniler ve Nesturiler Rusya'ya ve İran'a göç etmişlerdir.

Yine Fransız Erzurum Konsolosluğunun 21 Eylül 1901'de Sivas ve 27 Ağustos 1903'de Erzurum vilayetleriyle ilgili olarak verdiği rakamlara göre bölgedeki etnik ve dinî cemaatlerin nüfus dağılımı aşağıdaki gibidir.

⁷ Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, ABD 1985, (Wisconsin Üniversitesi), ss.124-148.

⁸ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s.140-141. Ayrıca bkz. Ek.

Sivas Vilayeti (1901)⁹

Cemaatler	Nüfusu	Oranı
Müslümanlar	1.004.000	% 82
Osmanlı Türkleri	506.000	
Kızılbaşlar	318.000	
Çerkez ve diğer Kafkasyalılar	87.000	
Kürtler	67.000	
Avşar-Tatar-Türkmen	21.000	
Şirvanlılar	5.000	
Hıristiyanlar	209.000	% 17
Ermeniler	142.000	% 11.6
Rumlar	67.000	
Yahudiler (Tokat'da)	250	
Çingeneler	2.000	
Toplam Nüfus	1.215.250	

Erzurum Vilayeti (1903)¹⁰

Cemaatler	Nüfusu	Oranı
Müslümanlar	663.500	% 80
Türkler	197.700	
Kürtler	224.500	
Kızılbaşlar	107.500	
Lazlar	70.000	
Gürcüler	54.500	
Karapapaklar	5.500	
Çerkezler	3.800	
Ermeniler	157.820	% 19
Gregorien Ermeniler	143.950	
Katolik Ermeniler	8.670	
Protestan Ermeniler	2.200	
Rumlar	3.800	% 0.4
İranlılar (Farslar)	1.000	% 0.1
Yezidiler	2.000	% 0.2
Toplam Nüfus	828.120	

1903 yılında Erzurum vilayetinde (Erzurum Erzincan ve Bayazıt Sancakları) Ermeni nüfusunun oranı % 19'a gerilemiştir. Bu gerilemede, muhtemelen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Kars ve Çıldır sancaklarının Rusya'ya ilhak edilmesi ve 1895 olayları neticesinde 30.000'e yakın Ermeninin Rusya'ya kaçması önemli faktör olmuştur.¹¹

⁹ Fransız Dışişleri Arşivi, Correspondance politique et commerciale, Turquie, Politique interieure, cilt 76. 21 Eylül 1901.

¹⁰ Fransız Dışişleri Arşivi, Correspondance politique et Commercial, Turquie, cilt 79, ss.62-94. 27 Ağustos 1903.

¹¹ Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası*, Isparta 2001, s 59. (Süleyman Demirel Üniversitesi Yayını, No. 12)

d-1915 Tehcirinden Önce Altı Vilayetin Nüfusu

1872-1915 yılları arasında altı vilayette meydana gelen nüfus değişikliklerini ve oranlarını mukayese edebilmek için, 1914 yılının resmi nüfus istatistiklerine göre, sadece Müslüman ve Ermeni nüfusunu, tablo halinde vermeyi uygun bulduk.¹²

Vilayetler	Müslümanlar	M. Yüzdesi	Ermeniler	E. Yüzdesi	Toplam
Bitlis	309.999	% 72.5	117.492	% 27.4	427.491
Diyarbakır	492.101	% 88	65.850	% 12	557.951
Erzurum	673.297	% 83	134.377	% 17	807.674
Harput(Elazığ)	446.379	% 85	79.971	% 15	526.350
Sivas	939.735	% 86.5	147.099	%14.5	1.086.834
Van	179.380	% 72.4	67.792	% 27.6	247.622
Toplam	3.040.901	% 83.2	612.171	% 16	3.653.072

Bu tabloda da görüldüğü üzere, 1914 yılında Doğu Anadolu'nun altı vilayetinde yaşayan Ermenilerin nüfus toplamı 612.171 olup, genel nüfus içerisindeki oranı % 16'dır. Ermeni nüfusundaki bu azalmanın sebepleri arasında; Doğu Anadolu'da meydana gelen olaylar yüzünden pek çok Ermeninin A.B.D.'ye, Avrupa'ya, Rusya'ya, İran'a ve İmparatorluğun daha güvenli bölgelerine göç etmesi başta gelmektedir. 1890-1914 yılları arasında gerek Müslümanlar ve gerekse Ermeniler tarafında, olaylar yüzünden ölenlerin oranı fevkalade düşüktür. Bu durum göz önüne alındığında Ermenilerin huzur-barış ortamının kalmadığı altı vilayeti terk ettikleri anlaşılmaktadır. Bu itibarla 1915 Tehciri'yle ilgili Ermeni iddiaları havada kaldığı ve geçerli bir dayanağı olmadığı görülmektedir.

C-Sonuç ve Değerlendirme

Devlet kurmak ve bir coğrafya parçasını vatanlaştırmak için gerekli veya olmazsa olmaz şartlarından biri ve en önemlisi nüfustur. Ama devlet kurmak için sadece sadece o bölgede nüfusun olması da yeterli değildir. Zira, nüfusun olması yanında, nüfusun miktarı da önemlidir. Nüfusun çok olduğunu kabul etsek bile, bu sefer nüfusun çokluğu bir topluma istiklal kazandırabilir mi sorusu akla gelmektedir. Tarihe baktığımızda, Atina demokrasisinde ve Güney Afrika'da nüfus çokluğu devlet kurmada ve istiklal elde etmede uzun müddet yetersiz kaldığını görüyoruz. Ayrıca I. Dünya Savaşı'ndan sonra bazı milletlerin veya toplumların kendi kendilerini idare etmekte yetersiz oldukları düşüncesiyle Birleşmiş Milletler Cemiyeti'nce o milletlere manda yönetimi uygulandığı da unutulmamalıdır.

Yine nüfus varlığının yanında dikkate alınması gereken hususların başında nüfus yoğunluğu ve nüfusun coğrafya üzerindeki dağılımı gelmektedir. Bu açıdan ele alındığından, Ermenilerin Vilâyet-ı Sitte'de (Altı Vilayet) hem nüfus yoğunluğuna, hem nüfus çokluğuna

¹² Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, (100. Yıl Üniversitesi Yayınları No:5) Ankara 1990, s.21-22.

sahip olmadığını görüyoruz. Mevcut nüfusun fevkalade dağınık olduğu da bilinen hususlardan biridir. XIX. Yüzyılın sonunda Doğu Anadolu'nun altı vilayeti neredeyse bugünkü Türkiye'nin _üne tekabül eder, bu da 250.000 kilometre kare eder. Bu kadar geniş bir coğrafya üzerine 600.000 veya 700.000 Ermeni dağıtsanız kilometre kareye 26 kişi düşer. Yoğunluğu bu kadar az olan bir nüfusla Ermeniler, Ermenistan Devleti'ni nasıl kuracaklardı? Kurduklarını farz etsek bile bu devleti nasıl taşıyacaklardı, nasıl devam ettireceklerdi? Bu sorulara cevap vermek oldukça zor idi.

Her şeyden önce, devlet zora baş vurularak güçle-kuvvetle kurulur. Ermenilerde askeri bir özellik ve savaş ruhu hiçbir zaman olmamıştır. Tarih boyunca ticaretle, zenaatle ve sanatla uğraşmışlardır. Hiçbir zaman orduları olmamıştır. Bu itibarla, miktarı az, yoğunluğu az bir Ermeni nüfusunun kuvvete baş vurarak, kendi devletini kurması mümkün değildi, hatta imkansızdı.

Diğer bir husus Ermenilerin geleneğinde devlet yönetme işi yoktur. Dolayısıyla Ermeniler arasında devleti yönetecek bir kadro bile bulmak zordu. Devlet geleneği ve kadrosu olmayan bir toplumun devlet kurması ve yönetmesi oldukça güç bir işti. Üstelik, Ermeniler kurmak istedikleri devlet içinde hem Ermeni toplumunu idare edeceklerdi hem de Ermenilerden üç-dört misli daha kalabalık olan Müslümanları idare edeceklerdi ki bu imkansızdı. Kaldı ki Ermenilerin devlet kurmak istedikleri toprakların sahibi vardı, o da Osmanlı Devleti idi. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemeyen ve altı vilayeti kendi toprağı ve vatani kabul eden, Ermenilerden daha kalabalık, bir Müslüman nüfus vardı. Bu Müslüman nüfus Ermeni Devleti'nin kurulmasına şiddetle itirazı vardı ve engellemek için her türlü tedbiri almaktan geri kalmıyordu.

Daha da önemli husus, Ermeniler içinde azımsanamayacak oranda Osmanlı'dan ayrılmak istemeyen ve hayatından memnun bir nüfus vardı. Bu insanlar, Osmanlı'dan ayrılmanın kendileri için zararlı olduğunu düşünüyorlardı. Bu Ermeniler gerçekten avantajlı ve imtiyazlı idiler ve Türklerle her alanda bütünleşmişlerdi. Osmanlı vatandaşı olarak kalmakta büyük menfaatleri vardı. Kısaca, Ermeniler arasında devlet kurma, isyan etme, Osmanlı'dan ayrılma konularında bir fikir birliği de yoktu. Bu yüzden, Ermeni çeteleriyle (Taşnak-Hınçak v.s) hemfikir olmayan Ermenilerin çoğu istikrar bozulup, anarşi hakim olunca Doğu Anadolu'yu terk ederek, İmparatorluğun başka bölgelerine veya Avrupa'ya-ABD'ye kaçmışlardır.

Sonuç olarak, altı vilayette Ermenilerin nüfus miktarı ve nüfus yoğunluğu azdır. Yine Ermeni nüfusun büyük kısmı bu vilayetlerin dışında yaşıyordu ve Ermeni isyanına fiilen katılmamıştır. Altı vilayetteki Ermenilerin önemli bir kısmı isyancıların yanında yer almamış; almışsa bile gönülsüz yer almıştır. Bütün bu sebepler yüzünden Ermeniler, yeterli irade gücünü göstermedikleri gibi, yeterli maddi gücü de sağlayamamışlardır. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin kararlılığı, Müslüman halkın direnci Ermenilere fırsat vermemiştir.

Ermeniler, aslında kendi yetersizliklerini biliyorlardı. Ancak inisiyatif Avrupalı emperyalist devletlerin ve onların emrindeki Ermeni çetelerin elinde olduğundan, fazla bir şey yapamamışlardır. Avrupalılar (İngiltere, Fransa, Rusya ve misyonerler) Ermeni nüfusunun bir devlet kurmaya yetmediğini bile ve sadece kendi menfaatleri için Ermenileri ateşe

EK:2 ERZURUM VİLAYETİ

63 3

Koms des Kazas	Bunca	Karakel	Kaymaklık	Loza	Erzingian	Karapapak	Bekakassa	Azmen Kuşun	Armen Cahulap	Erk Matarani	Spes
Erzeroum, ville	27.000	2.000	500	700	500	500	300	12.000	720	370	620
id. Kaza	34.000	2.000	3.500	2.500	2.000	"	"	21.000	450	"	"
Bayburt	30.000	"	14.000	11.000	"	"	"	11.500	"	"	750
İspir	"	"	"	38.000	"	"	"	3.000	"	"	"
Keskim	700	"	"	2.300	25.000	"	"	1.000	4.300	"	40
Gortoum (1)	"	"	"	"	27.000	"	"	500	680	"	"
Kamuran	15.000	1.000	"	8.500	"	3.500	"	800	"	"	"
Passinler	7.000	47.000	"	"	"	1.500	1.500	10.800	730	240	20
Khénis	"	29.000	"	"	"	"	2.000	13.000	"	370	"
Kighi	5.000	28.000	13.000	"	"	"	"	18.850	"	1.000	"
Berdjan	7.000	4.500	23.500	"	"	"	"	8.500	"	"	370
Sandjak d'Erzeroum	125.700	120.500	54.500	70.000	54.500	5.500	3.800	100.950	6880	1.980	1.800
Erzingian	42.000	"	12.000	"	"	"	"	17.600	"	100	"
Plamuz (Kouzitcheh) (2)	"	"	14.000	"	"	"	"	450	"	"	"
Kemakch	11.000	"	7.000	"	"	"	"	3.950	"	60	"
Kouroutchay	5.000	"	10.000	"	"	"	"	3.000	"	"	"
Rifayeh (Gerdjanis)	16.000	"	10.000	"	"	"	"	1.000	"	"	"
Sandjak d'Erzingian	72.000	"	53.000	"	"	"	"	26.000	"	"	2.000
Sandjak de Bayezid	"	104.000	2.000 Yezidis	"	"	"	"	17.000	1.790	60	"
Total du Vilayet	197.700	224.500	107.500 2.000 Yezidis	70.000	54.500	5.500	3.800	143.950	8670	2.200	3.800

Il faut en outre ajouter 1000 sujets persans.

(1) Kaza supprimée provisoirement après la fuite du Kaïmmakâm en Russie en 1902.

(2) Ce Kaza est attribué par la carte de Kiepert au vilayet de Mamour et oul-aziz. Ethnographiquement et géographiquement, c'est une partie du Dersim.

EK:3 SIVAS VİLAYETİ

23

148

Ces 1220000 individus se répartissent aux points de vue ethnique.

Eurcs Osmanlis	506.000
Kyzyl-bâch	318.000
Arméniens	142.000
Chechkeses et autres Caucasiens	87.000
Grecs	72.000
Kurdes	67.000
Eurcs orientaux (Archaes, Tatares, Boukmiens)	21.000
Chirvanlyes	5.000
Esiganes	2.000
Juifs (à Bokak)	250

La répartition religieuse est la suivante

Musulmans sunnites et chiites	636.000	
Kyzyl-bâch	368.000	
Chrétiens 214.000	{ Arméniens grégoriens	137.000
	{ Grecs orthodoxes	72.000
	{ Arméniens catholiques	3.300
	{ " protestants	1.750
Juifs (espagnols émigrés à la fin du XV ^e siècle)	250	

1288 (1872) Tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi*
(Erkek Nüfus)

Erzurum Sancağı Kaza ve Nahiyeler	Köy	Hıristiyan	İslam	Toplam
Erzurum ve Köyleri	158	10030	20386	30416
Hınıs Kazası ve Köyleri	44	2000	700	3700
Tekman Nahiyesi	31	0	1000	1000
Şoşar Nahiyesi	18	0	600	600
Göksu Nahiyesi	18	70	500	570
Dağ Eteği Nahiyesi	32	0	900	900
Çarkı Nahiyesi	21	0	800	800
Yukarı Pasin	145	2844	7927	10771
Aşağı Pasin	70	548	3684	4232
İspir Kazası	40	628	9197	9825
Tortum Nahiyesi	28	310	7150	7360
Keskim Nahiyesi	15	1612	4060	5672
Tercan Kazası	29	2713	5887	8600
Kiği Kazası	97	5260	12764	18024
Bayburt	143	2660	9558	12218
Köynük Nahiyesi	11	212	1788	2000
TOPLAM	900	29.687	86.904	116.588

Kars Sancağı	Köy	Hıristiyan	%	İslam	%	Toplam
Kars Kazası	110	519	4,5	11110	95,5	11629
Şurekel Kazası	82	1015	30,4	2320	69,6	3335
Zaraşod Kazası	74	0	0,0	3325	100,0	3325
Kağızman Kazası	58	950	25,2	2825	74,8	3775
TOPLAM	324	2484	11,3	19580	88,7	22064

Çıldır Sancağı	Köy	Hıristiyan	%	İslam	%	Toplam
Oltu Kazası	70	296	4,9	5711	95,1	6007
Namrevan Kazası	48	339	9,8	3.137	90,2	3476
Tavsekir Nahiyesi	28	0	0,0	3041	100,0	3041
Ardahan Kazası	110	0	0,0	6786	100,0	6786
Göle Nahiyesi	76	19	0,6	2942	99,4	2961
Poshu Nahiyesi	49	0	0,0	3337	100,0	3337
Çıldır Nahiyesi	31	0	0,0	1995	100,0	1995
Ardanuç Kazası	51	49		5213	99,1	5262
Savsat Nahiyesi	53	647	10,2	5701	89,8	6348
Penk Nahiyesi	68	25	0,5	5226	99,5	5251
TOPLAM	584	1375	3,1	43089	96,9	44464

* Salnamede sadece erkek nüfus verilmiştir. Bu tablolar 1288 tarihli Salnamenin transkribidir.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

Muş Sancağı	Köy	Hıristiyan	İslam	Toplam
Muş Kazası	8	4619	5521	10140
Kusur Nahiyesi	92	11120	4486	15606
Bitlis Kazası	54	6.970	10287	17257
Mutki Nahiyesi	69	2251	5610	7866
Bulanık Kazası	43	3835	1341	5176
Malazgirt Nahiyesi	64	1865	3218	5096
Van-Ahlat Nahiyesi	15	525	2464	2989
Muş-Ahlat Nahiyesi	18	1660	1822	3487
Çukur Nahiyesi	26	77	3562	3639
Varto Kazası	87	605	3448	4156
Hayat Kazası	74	0	3325	3325
Hayut Kazası	33	417	2561	2978
Handeris Nahiyesi	65	6144	3340	9484
TOPLAM	574	29104	47765	87869

Bayezit Sancağı	Köy	Hıristiyan	%	İslam	%	Toplam
Bayezit Kazası	69	1475	26,8	4025	73,2	5500
Celali Aşireti	0	0	0,0	2700	100,0	2700
Adamanlı Aşireti	0	0		1800	100,0	1800
Diyadin Kazası	18	110		850		960
Karakilise Kazası	55	1470	29,9	3450	70,1	4920
Eleşkird Kazası	97	2200	31,8	4710	68,2	6910
Antab Kazası	53	0	0,0	2150	100,0	2150
Hamur Nahiyesi	56	0	0,0	2690	100,0	2690
Batnos Nahiyesi	12	250	22,7	850	77,3	1100
TOPLAM	360	5505	19,2	23225	80,8	28730

Erzincan Sancağı	Köy	Hıristiyan	%	İslam	%	Toplam
Erzincan Kazası	97	5126		13137	71,9	18263
Kercanis Nahiyesi	144	1131	14,5	6695	85,5	7826
Kemah Kazası	56	1869	27,4	4957	72,6	6826
Kuruçay Kazası	41	2041	35,7	3680	64,3	5721
Kuziçan Kazası	135	1191	15,1	6705	84,9	7896
Ovacık Kazası	75	393	5,6	6657	94,4	7050
Mazgirt Kazası	195	1115	9,7	10420	90,3	11535
TOPLAM	743	12866	19,8	52251	80,2	65117

ERMENİ ARAŞTIRMALARI 1. TÜRKİYE KONGRESİ BİLDİRİLERİ - I. CİLT

Van Sancağı	Köy	Hıristiyan	%	İslam	%	Toplam
Van Kazası	156	18863	73,3	6863	26,7	25726
Gevar Kazası	110	950	26,8	2600	73,2	3550
Çölemerik Kazası	120	1350	51,7	1260	48,3	2610
Elbak K. - Kotur Nh.	230	4800	69,6	2100	30,4	6900
Mahmudi Kazası	80	852	27,9	2200	72,1	3052
Erciş Kazası	107	1100	20,0	4400	80,0	5500
Adilcevaz Kazası	48	1070	33,8	2100	66,2	3170
Müküs Kazası	62	2572	58,7	1809	41,3	4381
Gevaş Kazası	32	800	42,1	1100	57,9	1900
Ebfay Nahiyesi	50	0	0,0	2000	100,0	2000
Şemdinan Nahiyesi	35	1160	14,2	7000	85,8	8160
Homar ve Nahiyesi	15	400	50,0	400	50,0	800
Oramar Nahiyesi	30	300	30,9	670	69,1	970
Beytüşebab Nahiyesi	40	100	29,4	240	70,6	340
Çal Nahiyesi	70	1600	71,1	650	28,9	2250
Hoşab Nahiyesi	80	600	33,3	1200	66,7	1800
Bargiri Nahiyesi	80	300	39,7	455	60,3	755
Karçikan Nahiyesi	28	800	66,7	400	33,3	1200
Vestan Nahiyesi	20	450	36,0	800	64,0	1250
Nurdüz Nahiyesi	59	103	10,4	884	89,6	987
Şatak Nahiyesi	108	2028	43,9	2591	56,1	4619
TOPLAM	445	5881		41722		

Van Vilâyeti Nufûs-ı umûmîsiyle hanelerinin mikdarını havi defteridir.

Esâmi-i Liva ve Kazalar	YAHUDİ			NASTURİ			ERMENİ			İSLÂM			İCMÂL			
	Hânc	İNÂS	ZUKÛR	YEKÛN	İNÂS	ZAKÛR	YEKÛN	İNÂS	ZUKÛR	YEKÛN	İNÂS	ZUKÛR	YEKÛN	İNÂS	ZUKÛR	YEKÛN
Van Kazası	10.923	.	.	.	347	401	748	15.000	20.000	35.000	13.220	14.730	27.950	28.567	35.131	63.698
Erciş Kazası	3.116	.	.	.	.	.	.	1630	2253	3883	5473	7982	13.555	7103	10.235	18.238
Adilcevaz Kazası	2273	.	.	.	.	.	.	2188	2728	4916	4100	4675	8776	6288	7404	13.692
Bargiri Kazası	2211	.	.	.	.	.	.	858	834	1694	3295	6194	9489	4153	7030	11.183
Gevâş Kazası	1916	.	.	.	.	.	.	2143	2905	5048	2042	2773	4785	4100	5678	9.833
Karçekân Kazası	1828	.	.	.	.	.	.	1916	2587	4503	2464	4432	6866	4350	7019	11.369
Mekeş Kazası	1797	.	.	.	.	.	.	2135	2137	4272	1681	1950	3631	3816	4087	7.903
Şatak Kazası	1623	.	.	.	197	202	399	2408	2454	4862	3953	4348	8301	6558	7004	13.562
Yekûn Van Sanca	25688	.	.	.	544	603	1147	28278	35900	64178	36168	47085	83253	64990	83588	148.578
Çökmerik Kazası	5725	.	.	.	558	600	1158	200	200	400	2800	3602	6402	3558	4402	7.960
Elbak Kazası	3950	325	377	702	339	382	711	2040	2050	4090	7342	8429	15771	10036	11238	21.274
Gevâr Kazası	3396	146	300	346	1292	2825	4117	294	335	629	3988	4188	8176	5720	7548	13.268
Şemdinan Kazası	2047	184	191	375	812	846	1658	.	.	.	5028	5219	10247	6024	6256	12.280
Bayid'ı-jebâb Kaz.	1120	.	.	.	.	.	.	52	75	127	1566	2962	4528	1618	3047	4.665
Mahmûdi Kazası	2043	.	.	.	339	373	712	176	216	392	5325	8171	13496	5840	8760	14.600
Hanûdiye Kazası	1224	.	.	.	69	78	147	601	489	1090	2530	3220	5750	3200	3787	6.987
V. Hakkarı Sancağı	19505	655	768	1423	3399	5104	8503	3363	3375	6738	28579	35791	64370	35996	45038	81.034
Cümle Yekûn	45.193	625	768	1.423	3.943	5.707	9.650	31.641	39.275	70.916	64.747	82.876	147.623	100.986	128.625	229.612